

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ**

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**Методичні рекомендації
до семінарських занять з навчальної дисципліни**

"ІСТОРІЯ УКРАЇНИ"

для студентів напряму підготовки 6.051501

"Видавничо-поліграфічна справа"

всіх форм навчання

Харків. Вид. ХНЕУ, 2012

Затверджено на засіданні кафедри українознавства та мовної підготовки іноземних громадян.

Протокол № 1 від 26.08.2011 р.

Укладач Добрунова Л. Е.

М54   Методичні рекомендації до семінарських занять з навчальної дисципліни "Історія України" для студентів напряму підготовки 6.051501 "Видавничо-поліграфічна справа" всіх форм навчання / укл. Л. Е. Добрунова. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2011. – 40 с. (Укр. мов.)

Подано методичні рекомендації до семінарських занять, що спрямовані на закріплення знань з теми, яка присвячена складному періоду в історії українського книгодрукування.

Рекомендовано для студентів напряму підготовки 6.051501 "Видавничо-поліграфічна справа" всіх форм навчання.

Вступ

Одним із напрямів удосконалення роботи для активізації розумової діяльності студентів є методичні рекомендації до самостійного опрацювання окремих тем навчальної дисципліни. Вони сприяють закріпленню теоретичних знань, отриманих як на лекційних заняттях, так і в процесі самостійного вивчення матеріалу, а також під час виконання індивідуальної науково-дослідної роботи.

У процесі проведення практичного (семінарського) заняття організовується дискусія навколо наперед визначених тем, до яких студенти готують тези виступів і доповіді, а також проблемні питання, відповідь на які має бути знайдена в процесі обговорення.

На семінарських заняттях викладач оцінює виступи студентів, їх активність у дискусії, вміння формулювати і відстоювати свою позицію. Отримані оцінки враховуються при виставленні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни.

Тема "Друкарні України на зламі XVI – XVII ст." є особливою, бо присвячена духовності нашого народу в складний історичний період, коли внаслідок проголошення Берестейської церковної унії і насування нової хвилі національно-релігійних конфліктів гостро постало питання щодо збереження національної самоідентифікації українського народу.

Так, на українських землях з'явилися панівні групи, що належали до іншого культурного кола. Але для більшості населення єдиною (або, у випадку частини освічених верхів суспільства, головною) залишилась успадкована від Київської Русі культура. На давній основі розвивався іконопис, переписувалися перекладені й оригінальні твори, проникали від південних слов'ян нові переклади пам'яток тих жанрів, які були відомі й раніше. Але з часом католицизм і "латинська" (у широкому розумінні слова) культура перетворюються у знаряддя й символ релігійної та культурно-релігійної асиміляції. Тому латиномовна освіта і творчість почали сприйматись українцями як органічно пов'язані з католицизмом і тим самим як чужорідні. Це сприяло подальшому утвердженню давніх концепцій про православну релігію і "грецький" обряд як атрибути "руської" (українсько-білоруської) народності й культури.

За таких умов культура православної більшості населення і культура католицьких поселенців розвивалися протягом деякого часу паралельно. Звичайно, це не була повна ізоляція. З іншого боку, православна

культура засвоювала певні елементи західних мистецьких стилів. Однак взаємовпливи найчастіше відбувалися стихійно, всупереч волі освіченої верхівки обох церков. Католики нерідко відмовляли православним у праві називатись християнами, про що свідчить термінологія тогочасних католицьких джерел: протиставлення понять *schismaticus – christianus*, *synagoga – ecclesia*, *vladica episcopus* тощо.

Дискримінація православної, а пізніше й греко-католицької релігії була формою дискримінації корінного населення, яке сповідувало цю віру, що негативно позначилося на становищі української культури.

Ситуація почала змінюватися, коли православні усвідомили, що не збережуть своїх позицій без реформи церковного життя й оновлення форм культури. Це стало можливим на базі розвитку економіки, соціальної і політичної активізації міщанства, частини української шляхти, а згодом і козацтва. Піднесення культури, яке намітилося в середині XVI ст. і набрало розмаху приблизно третьої чверті цього століття, не лише передувало політичному відродженню, але й було його передумовою та початковим етапом.

Спалах національно-визвольної боротьби наприкінці XVI і на початку XVII ст. супроводжувався дальшим пожвавленням національно-релігійного культурного руху. Небачене раніше загострення суспільних конфліктів, у тому числі конфесійних, зумовило складність і суперечливість культурного життя.

Поширювалися гуманістичні ідеї, що пов'язувалося як з місцевими соціально-політичними факторами, так і з пожвавленням контактів з осередками ренесансної культури. Одночасно з подальшим поширенням реформаційних течій переходять у наступ контрреформаційні сили, яким вдалося залучити на свій бік дедалі ширші кола шляхти. В таких умовах різні суспільно-політичні угруповання, прагнучи популяризувати свої погляди, починають приділяти увагу освіті й книговиданню. Ряд шкіл організували протестанти, насамперед кальвіністи й антитринітарії. На противагу їм єзуїти заснували колегіуми у Львові, Луцьку, пізніше у Вінниці та інших містах. Поява протестантських та католицьких шкіл спонукала і православних подбати про розширення мережі навчальних закладів і підвищення їх рівня. Як це буває в періоди творчого піднесення, діячі української культури прагнули поєднувати вірність вітчизняній традиції з освоєнням здобутків інших народів. Невипадково такі центри суспільно-політичного і освітнього руху, як Острозький культурно-освітній гурток чи

Львівське братство, свідомо стали на шлях синтезування східних і західних культурно-освітніх традицій.

Не пізніше 1576 р. почала діяти Острозька академія, яку слушно вважають не лише першою "слов'яно-греко-латинською" школою, але й першим на сході Європи навчальним закладом значно вищого, ніж раніше, рівня. Особливо істотною для перелому в культурному житті була діяльність церковних братств. Провідні братства, хоч і засвоїли певні західноєвропейські організаційні зразки, набули питомих рис, поєднавши функції "православної реформації" з боротьбою за національно-релігійні й станові права і за національну культуру. Навколо провідних братських шкіл гуртувалися автори, які впроваджували у літературу нові жанри (драматичні твори, релігійно-моралізаторські та панегіричні вірші), орієнтуючись в цьому і на ренесансні зразки.

Берестейська церковна унія надала нового виміру проблемі східно-західного синтезу в церковному і культурному житті України, в тому числі й друкарстві.

Піднесення національно-визвольного руху на Наддніпрянщині, посилення політичних впливів запорізького і реєстрового козацтва – фактори, що сприяли закріпленню за Києвом ролі провідного культурного центру України.

У 1615 р. у Києві почала діяльність братська школа і майже одночасно – не пізніше 1616 р. – друкарня Києво-Печерської лаври. Сам гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний з усім військом Запорозьким записався до Київського братства. Завдяки підтримці козацтва братство в перший період свого існування змогло рішуче включитись в освітній рух, надавши йому виразного національно-політичного характеру. Навколо Київського Богоявленського братства і Києво-Печерської лаври згуртувалися найвизначніші діячі української культури того часу – Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Йов Борецький, Лаврентій Зизаній, Памво Беринда, Афанасій Кальнофойський та ін.

Основна увага при вивченні вищеозначеного питання приділяється публікаціям документів про підготовку й прийняття церковної унії, виданню полемічних творів, діяльності Острозького гуртка та його друкарні, діяльності видавництв православних церковних братств, внеску у друкарську справу Києво-Печерської лаври та єпископських друкарень, що діяли у Стрятині та Крилосі, збереженню традицій текстологічної підготовки та художнього оформлення української друкованої книги.

План семінарського заняття

1. Видання Острозького гуртка.
2. Видавництва православних церковних братств.
3. Друкарня Києво-Печерської лаври.
4. Єпископські друкарні в Стрятині та Крилосі.
5. Початок друкування латинським шрифтом.

1. Видання Острозького гуртка

Українське місто Острог на переломі XVI – XVII ст. було визначним культурно-ідеологічним центром. Студентам слід чітко уявляти, що заснована в ньому наприкінці 1576 р. слов'яно-греко-латинська академія (колегія) стала першою у східних слов'ян школою вищого типу. Поряд з тоді ж організованими літературно-перекладацьким гуртком і видавництвом вона об'єднала талановитих вітчизняних діячів та іноземців. Саме її діячі підготували і випустили у 1581 р. першу у світовому друкарстві повну церковнослов'янську "Біблію", здійснили ґрунтовні редакції творів традиційної вітчизняної книжності. З нею пов'язаний і найактивніший період української антикатолицької публіцистики.

Після видання Біблії і від'їзду І. Федорова до Львова друкування в Острозі на деякий час припиняється. Ініціатива друку переходить до інших осередків. Так, у 1583 р. після семирічної перерви відновила роботу віленська друкарня Мамоничів у Вільнюсі. Характерно, що саме тут друкувалися окремі видання на замовлення тодішнього луцького й острозького єпископа Кирила Терлецького. Є підстави для припущення, що не в Острозі, а саме у Вільнюсі вийшов друком написаний "в академії острозькій" збірник, який містив полемічні твори Герасима Смотрицького "простою" мовою – "Ключ царства небесного" та "Календар римський новий".

Слід звернути увагу, що першим після Біблії датованим острозьким виданням стала велика за обсягом (302 паперові аркуші) "Книга о постничестві" Василя Великого, виготовлена у березні 1594 р. У післямові відзначено, що книжка вийшла "повелѣніем и власным коштом и накладом трудом и промыслом" князя Костянтина Острозького. Її надруковано тим самим шрифтом, що й віленське Євангеліє Петра Мстиславця. Заставки та ініціали також взято з віленських Євангелія та Псалтиря, а гравюра із зображенням Василя Великого стилістично близька до віленсь-

ких гравюр Мстиславця. Однакова щільність набору дозволяє припустити, що той самий майстер виливав шрифти для віленських видань Мстиславця і для острозької "Книги о постничестві" (а також одношрифтного з нею "Часослова" 1602 р.).

Подібність способів друку є підставою для припущення, що в 1594 р. (і пізніше, у 1602 р.) в Острозі працював Петро Мстиславець або його учень. В наступному році був надрукований збірник Іоанна Златоустого "Маргарит" (червень 1595 р.). Тут присутні відбитки з кліше Мстиславця — як і у "Книзі о постничестві". Для цього видання, як і для попереднього, було використано тексти, перекладені та відредаговані гуртком князя Курбського А. М.

Видання друком книг візантійських богословів, призначених не для літургічного вжитку, а для самостійного читання, було, як вважають українські дослідники, поштовхом, хоч і незначним, у напрямі розкріпачення друку, розширення його тематичного діапазону.

Значні тиражі цих великих за обсягом видань ще раз засвідчили великі можливості острозького науково-видавничого осередку, при якому до того ж з 1594 – 1595 рр. діяла паперова майстерня. Такий осередок виявився особливо потрібним в умовах, коли насувалася нова хвиля національно-релігійних конфліктів.

У жовтні 1596 р. у Бересті відбулися собор ієрархів, які прийняли церковну унію, і православний собор, який її засудив. У зв'язку з проголошенням унії та загостренням релігійно-політичних конфліктів острозький творчий гурток активізував свою видавничу діяльність і перед острозькою друкарнею постали нові завдання.

Вже в грудні 1596 р. Юрій Рогатинець писав з Острога до своїх колег у Львівському Ставропігійському братстві про прохання К. Острозького "аби позичити письма грецького и словенського для видрукування того сеноду Берестейського...". Отже, планувалося видання матеріалів Берестейського собору грецькою та церковнослов'янською мовами. У 1597 р. протокольний опис православного собору, який засудив собор прибічників унії, було видруковано польською мовою під назвою "Ekthesis". Д. Ісаєвич припускає, що можливо, певна роль у підготовці книги до друку належала острозькому пресвітерові Ігнатієві, старшому серед писарів Берестейського собору. Публікація "Ектезису" була дуже своєчасною, оскільки православна церква змогла протиставити свою версію тій, яку подав Петро Скарґа у книзі "Synod brzeski i jego obrona" (Краків, 1597).

З виданих в Острозі у 1598 р. шести книжок дві були навчальні (Буквар "Книжка словенская рекома граматика" та "Часослов"), решта чотири тією чи іншою мірою присвячені полеміці з католицькими богословами, критиці способів проведення "партикулярної" церковної унії.

Склад острозького гуртка був неоднорідним. Так, в Острозі працював Гаврило Дорофійович, мали ділові контакти з друкарнею видатні діячі братського руху Дмитро Красовський, Юрій Рогатинець. З гуртком були пов'язані шляхтичі-протестанти Андрій Римша, Симон Пекалід, Мартин Бронєвський. У той же час друкарня видала і твір православного письменника-аскета Івана Вишенського. Одним з керівників острозького гуртка був Дем'ян Наливайко, рідний брат Северина Наливайка. Поряд з православними й протестантами князь Острозький до своїх освітніх акцій залучав і католиків.

Пожвавлення видавничої діяльності острозького гуртка не було довгим. У 1598 – 1599 рр. вийшло кілька книг і в роботі друкарні настала перерва. Посилилися переслідування активних супротивників унії. У православних колах виходили на перший план діячі поміркованого крила. Друкована полеміка на деякий час затихла, низка полемічних творів залишилась у рукописах.

З видань Острозької друкарні XVI – XVII ст. зберігся тільки, і то лише в одному примірнику, Часослов 1602 р. Незабаром після виходу цієї книжки друкарню перенесено до Дерманського монастиря. Князь Костянтин Острозький доживав останні роки. Готувався поділ (оформлений 1603 р.) Острога між його синами: православним Олександром та католиком Янушем. Після переходу міста на власність вихованця єзуїтів Януша Острозького важко було розраховувати на підтримку православної друкарні. Більш вдалим місцем для її роботи уявлявся Дерманський монастир, де вже раніше велася підготовка до видавничої діяльності. Грамотою 1602 р. князь Костянтин Острозький передав монастир під "общее житіє чернцам" з тим, щоб приймалися до нього "способнійшіє до науки", для навчання "письма словенського, гречеського і латинського". Очевидно, цей акт мав забезпечити монастир, а тим самим і друкарню, яка туди переносилася, від можливих утисків майбутніх патронів-католиків. З переходом друкарні до Дермані слід пов'язувати і переїзд туди видатних літературних діячів Ісакія Борисковича (пізніше він став єпископом луцьким і острозьким), Йова Княгиницького, Кипріяна, відомого своїми перекладами з грецької мови.

Розвивати книговидання у невеликому тоді монастирі, далеко від центрів міського ремесла, було складно. Забезпечити ремісників постійною роботою у Дермані було не можливим при тодішніх темпах видавничої діяльності. Тому близько 1605 р. друкарню повернули до Острога. У 1606 р. в Острозі вийшов "Требник" з передмовою Дем'яна Наливайка українською мовою, у 1607 р. – двомовний (церковнослов'янсько-український) збірник "Лікарство на оспалий умисл чловічий", до якого входили передмова Дем'яна Наливайка, "Слово о покаянії к Феодору Мніху" Іоана Златоустого та ін.

Порівняно незначний розмах роботи друкарні показує, що не так вже й багато коштів виділяв для неї старий князь Острозький. А після його смерті у 1608 р. сталося те, чого боялися видавці, коли намагалися перенести книговидання до Дермані. За нового власника Острога Януша Острозького вдалося добитися дозволу лише для однієї (та й то лише такої, що могла бути самоокупною) книги – "Часослова з Місяцесловом" 1612 р. Того ж 1612 р. Януш Острозький почав впроваджувати в своїх володіннях церковну унію, це позначилось й на стані і діяльності православної друкарні. Залишилися невиданими ряд праць острозького гуртка: "Номоканон или Книга церковных правил 1593 года отлично чисто писан в Остроге Григорием Голубниковым", "Пчола", перекладена у 1599 р. у Дермані з грецького видання, здійснений у 1603 р. у тому ж Дермані переклад з грецької "Синтагматіону" Гавриїла Севера, відредагований і доповнений Кипріяном ще у 1605 р. у Дермані переклад "Бесід" Іоана Златоустого на Євангеліє від Іоана, переклад "Слова о ересях" Федора Авукара, підготований Ісаєю Балабаном для друку у 1611 р. (в рукописі є вірші на герб Острозьких і навіть залишено місце для нього). Не були видані зібрані настоятелем "пречистської" (Успенської) церкви Стефаном Герасимовичем Смотрицьким "Правила..." (Кормча). Бесіди Макарія Єгипетського, відредаговані в Острозі у 1610 р. тим же Кипріяном, надруковано лише у 1627 р. у Вільнюсі.

В останні роки роботи Острозької друкарні Дем'ян Наливайко та Кипріян вели редакційну роботу під контролем нового (з 1606 р.) дерманського ігумена Ісаї Балабана.

Ні в 20-ті, ні в 30-ті роки XVII ст. не було змоги відновити друкарню в Острозі, хоч тут і в той час діяли здібні літератори та знавці книговидання. Як описано в "Ляменті", у 1636 р. всі острозькі церкви відібрано в

православних і віддано "под унію Почапівському єпископу Луцькому" (унійному). Нові власники Острога набули сумної слави своєю нетолерантністю щодо українських православних міщан. Звичайно ж, від них не доводилося чекати згоди на діяльність некатолицької друкарні.

Як зазначає Д. Ісаєвич, зареєстровано 28 видань Острозької друкарні за весь час її існування, загальним обсягом 1 527 паперових аркушів. З них лише сім літургійні (за обсягом 28,9 % продукції друкарні), причому в число літургійних включено і Часослови, хоча вони використовувалися також для навчання грамоти. Серед решти переважають православна антикатолицька і почасти антипротестантська публіцистика (10 видань), навчальні посібники, богословські праці. За мовами острозькі друки розподіляються так: в 14 – церковнослов'янський текст та додаткові статті, в чотирьох – українські додаткові статті при церковнослов'янському основному тексті, одне видання двомовне, шість – "простою" (українською книжною) мовою.

Ця сама тенденція спостерігається і при аналізі творів, що не були надруковані і збереглися лише в рукописній традиції.

В оздобленні великоформатних видань пізніші острозькі майстри продовжували традиції попередніх кириличних друків. Натомість для публіцистичних книг меншого обсягу вони впровадили засади оформлення, прийняті в книговиданні західних країн для книг такого жанру: обрамлення титулів складаними виливними оздобами, стриманість орнаментики. Всі острозькі видання, крім "Книги о постничестві" та "Маргарит", за поліграфічним виконанням значно поступаються книгам, що їх надрукував Іван Федоров. Обставини зумовили прагнення здешевити друк. Однак острозькі видавці дбали про досконалість тексту, передруковували розділи книги або окремі сторінки для усунення помилок.

Про авторитетність острозьких видань свідчить і їх перевидання Києво-Печерською лаврою, друкарнями Білорусії, московським Друкарським двором, московською друкарнею (влаштованою Симеоном Полоцьким), а врешті – той вплив, який ці видання мали на вироблення загальних засад оформлення кириличної книги. Зберігся документ про те, що в 1728 р. ігумен сумського монастиря Єфрем "хулил книги московской печати, предпочитая им острожские издания". Хоч вийшли у світ далеко не всі праці острозького гуртка, його видавнича діяльність виявилася досить плідною, сприяла зміцненню ролі друкованої книги в суспільно-політичному житті та активізації інноваційних процесів в усіх ділянках культури.

2. Видавництва православних церковних братств

Необхідно звернути увагу студентів, що у другій половині XVI ст. при православних церквах в Україні, Білорусії й інших слов'янських землях створюються громадські національно-релігійні та просвітницькі організації – братства.

Братства боролись проти національного та релігійного гноблення та насильницького окатоличення православного населення.

Ці братства, зокрема найстаріше братство міщан – Львівське Успенське (згадується в історичних джерелах ще у 1463 р.), відіграли значну роль у боротьбі проти насильницького ополячування українців та у розвитку самобутньої української культури.

За Львівським Успенським братством у 1589 р. були визнані права ставропігії (ставропігія – форма управління у православній церкві, що передбачала церковно-правовий імунітет від місцевої ієрархії та безпосередньо залежала від патріаршої влади), тому братство ще називають Ставропігійським. Львівські міщани у 1586 р. з великими труднощами викупили за 1 500 злотих обладнання друкарні, яка стала безпосередньою спадкоємницею найстаршої львівської друкарні, що належала Івану Федорову, протягом 1586 – 1589 рр. провели підготовчі роботи до випуску кириличних видань.

Створення братської друкарні полегшувалося тим, що вже були люди, обізнані з друкарською справою. Дослідники вважають, що одним з тих, хто міг консулювати львівських міщан при підготовці до відкриття друкарні, міг бути син першодрукаря Іван Друкарович. Важливу роль в організації друкарні відіграв чернець Мина. З документів відомо про його знайомство з князем Андрієм Курбським і Сеньком Сідлярем, тож є підстави припустити, що він був знайомий і з Іваном Федоровим.

Використовуючи обладнання друкарні Івана Федорова і враховуючи його досвід, братство планувало видавати книжки найрізноманітнішого змісту. В першу чергу, мали намір забезпечити посібниками засновану тоді ж школу.

Від константинопольського патріарха Єремії Траноса та єпископів луцького і львівського братство добилося дозволу "друкувати невозбранно священства книги церковніє прилежно і з великим опатренєм, не токмо часословци, псалтирі, апостоли, мінеї і тріоді, требники, синаксарі, євангеліє, метафрасти, торжники, хроніки сиріч літописци і прочая книги

богословов церкви нашої Христови, но і училищу потребніє і нужніє, си-річ граматику, піітику, реторику і філософію".

Найдавнішими відомими сьогодні виданнями друкарні братства є дві грамоти, видрукувані однією листівкою 23 січня 1591 р. – патріарха Єремії 1589 р. і білорусько-українського єпископату 1590 р. Санкцію на їхнє надрукування отримано від митрополита Михайла Рогози 17 січня 1591 р.

1 лютого 1591 р. вийшов друком збірник "Просфонима" – вірші, які читали учні братської школи 17 та 18 січня при урочистій зустрічі київського митрополита Михайла Рогози в церкві і в самій школі. Це перша на Україні друкована публікація твору, який можна віднести до початків драматургії.

Весною 1591 р. вийшло з друку одне з найвизначніших видань братства – грецько-церковнослов'янська граматика, відома як "Аделфотіс". І грецьку, і церковнослов'янську частини граматики високо оцінювали як сучасники, так і філологи наступних століть.

Незабаром після виникнення братського друкарства церковна ієрархія зробила спробу підпорядкувати видавничу справу своєму контролю. 26 жовтня 1591 р. на Берестейському соборі єпископів було вирішено, що Віленська і Львівська братські друкарні мають видавати лише тексти, санкціоновані єпископатом. Добір книг також покладався на митрополита та єпископів. Кошти на друк, зібрані в єпархіях, наказувалося надсилати луцькому єпископові Кирилові Терлецькому для передачі Віленському і Львівському братствам. Таким чином, видавцем став би єпископат, а за братськими друкарнями залишалася роль виконавців замовлень ієрархії. Однак королівська грамота від 14 жовтня 1592 р. про право братства друкувати книжки, отримана завдяки протекції князів Костянтина Острозького і Федора Скумина-Тишкевича, не передбачала залежності від єпископату.

Щоб уникнути контролю місцевих єпископів, Львівське братство зміцнювало прямі контакти з київським митрополитом і східними патріархами. У 1593 р. братство видрукувало грецькою і церковнослов'янською мовами полемічний твір александрійського патріарха Мелетія Пігаса "О христіанском благочестіи к іудеом отвіт" за рукописом, який привіз член братства, грек з Криту Маноліс Мезапета.

Пізніше Пігас, як зазначає Д. Ісаєвич, звертався до братства з листами і пропонував їх видрукувати "и гречески и руски, аще благо быти і

латінски". Однак у цей час в діяльності Львівської братської друкарні настає перерва. За 1594 – 1608 рр. не збереглося жодного видання, яке можна було б безумовно приписати цій друкарні. Пояснюється це низкою причин – посиленням утисків братства з боку магістрату Львова, єпископською заборонаю видавати книги без цензури ієрархії, великими витратами братства наприкінці XVI – на початку XVII ст. на будівництво Успенської церкви. Але саме тоді діячі братства допомагали іншим друкарням – Віленській братській, Острозькій, Стрятинській і Крилоській. До цих друкарень, ймовірно, перейшли і співробітники братської друкарні.

Після смерті у 1606 р. Гедеона Балабана братство, наперекір наполяганням князя К.-В. Острозького і патріарха Кирила Лукаріса, добилося переходу єпископської кафедри до Євстахія (Єремії) Тисаровського. На відміну від Гедеона Балабана, він не намагався продовжувати видавничу діяльність і тому не заперечував проти передачі братству обладнання Крилоської друкарні. Заборона митрополита і єпископського собору видавати книги без їх санкції втратила для православного братства юридичну силу, оскільки майже весь єпископат прийняв унію.

У таких умовах навколо братчиків згуртувалися протиунійні кола, в тому числі й колишні прибічники Балабана. На службу до Львівського ставропігійського братства прийшли також діячі балабанівського видавничого гуртка, зокрема, Гаврило Дорофійович, Памво Беринда і гравер, який ілюстрував крилоське Євангеліє Учительне. Від 1604 р. ректором братської школи й викладачем грецької мови у ній був Іван Борецький. Наявність таких кваліфікованих кадрів дозволила з 1608 р. або трохи раніше відновити діяльність друкарні. В цей раз її розмістили в підпорядкованому братству Онуфріївському монастирі, де оселилися і вчені монахи-друкарі, зокрема, Пафнутій Кулчич та Памво Беринда.

Першим після перерви братським виданням, яке дійшло до нас, була грамота 1608 р. для збирачів пожертв на користь братства. Це – талановитий твір тогочасної української публіцистики. Яскравими фарбами зображено пригнічене становище українського населення у Львові, викладена програма культурно-освітницької діяльності братства, підкреслено необхідність і надалі підтримувати друкарню та школу.

Дуже близькі до цього погляду думки висловлені у віршованій передмові до збірника "О воспитанії чад", виданого у 1609 р. Основна його частина – вибрані бесіди Іоана Златоустого про виховання "в общую ползу родителем же и дітем", потім подано уривки повчань на моралістичні

теми Василя Великого. Таким чином, збірник розвивав традиції львівського Букваря 1574 р., який містив у кінці добірку цитат на теми виховання. Того ж 1609 р. видано Часослов, який вперше в практиці українського друкарства прикрашено ілюстративними гравюрами (їх у книзі п'ять) західного зразка.

З балабанівських друкарень до братства перейшли не лише окремі працівники, але й рукописи планованих до друку книг. Одна з них – Бесіди Іоана Златоустого на Апостол вже була відредагована, але пізніше братство відмовилося від її видання і випустило лише меншу за обсягом книгу того ж автора "О священстві".

Досить цікавими є додані до книги вірші на актуальні теми – про користь старослов'янської мови. Автором віршів був Гаврило Дорофійович, редагуванням керував Памво Беринда, а надрукована книга "трудом... Пафнутія [Кулчича] і прочих". Гроші на видання пожертвував вінницький староста Олександр Балабан. У цей період фінансову підтримку братству в його видавничій діяльності надавали й інші православні шляхтичі – Адам Літинський і Григорій Желиборський, князь Михайло Вишневецький. Однак фактичними керівниками братського книговидання були найактивніші суспільнополітичні діячі з числа міщан-братчиків – Юрій Рогатинець, Іван Красовський, Дмитро Красовський, Гаврило Ярошевич.

На смерть Григорія Желиборського братство видало у 1615 р. віршований "Плач албо лемент" (серед його авторів – рогатинський пресвітер Петро, можливо, Памво Беринда). Також було видано Псалтир 1615 р., відредагований єромонахом Кирилом, брошуру "Собор... в граді Вилні бивший". Останнє видання, яке містило адекватний, в основному, текст ухвал собору 1409 – 1410 рр. і опис опублікованого рукопису цієї пам'ятки, дослідники вважають первістком практичної археографії в Україні.

Пафнутій Кулчич переїхав зі Львова до Любліна і звіти переслав для видання рукопис "Правил святих отець". Керівником друкарні став Памво Беринда, що підписався "топографом" на одній з чотирьох гравюр євангелістів, відбитих 15 червня 1616 р. з виготовлених ще в Стрятині дощок копій гравюр Петра Мстиславця. Однак у 1616 р. були видані лише "На Рожство Христово... вірші", написані Памвом Бериндою, – їх декламували учні Львівської братської школи.

Таким чином, студентам слід пам'ятати, що як видно з переліку видань друкарні, за перше 25-річчя (1591 – 1616 рр.), вона спершу мала на меті видання не лише літургійних текстів, а й обслуговування освітньої і

суспільно-політичної діяльності братства. З шістнадцяти відомих видань братства за ці роки було тільки чотири богослужбових (притому лише ті книги, які використовувались і для навчання грамоти – Часослов і Псалтир).

Більшість видань цього періоду були збитковими. Віленське братство замовило близько 200 примірників "Адельфотеса", для Київського братства Іван Борецький замовив цієї ж книги на суму 20 золотих, але індивідуальних покупців було небагато. "Книга о священстві" також розходилася дуже повільно. Оскільки друкарня не приносила істотних прибутків, її довго не відновлювали після пожежі, яка пошкодила приміщення.

У зв'язку із загальним спадом активності братства найвідоміші співробітники друкарні і школи перейшли на роботу до Києва, де близько 1615 р. виникли братство зі школою та лаврська друкарня.

3. Друкарня Києво-Печерської лаври

При вивченні історії друкарні Києво-Печерської лаври головну увагу слід звернути на те, що в XVII ст. Київ знову зайняв провідну роль у культурному житті України. Саме в цей час було засновано Київське братство і школу при ньому, почала діяти Києво-Печерська друкарня. Активізація київського культурно-освітнього осередку пояснюється низкою причин.

Середня Наддніпрянщина наприкінці XVI – першої половини XVII ст. стала головною базою козацьких повстань. Незважаючи на їхню поразку, ці виступи якоюсь мірою стримували наступ магнатів, протидіяли посиленню національно-релігійного гніту.

Вплив польської державної влади і католицької церкви в Києві був слабшим, ніж у містах Західної України та Вільнюсі. Києво-Печерська лавра, що віддавна зберігала роль важливого релігійного центру, користувалася серед православних значним авторитетом далеко за межами України.

У місті розвивалися торгівля і ремесло, що створювало умови для економічної та політичної активності його мешканців. Дуже зросли в Києві впливи реєстрового козацтва, особливо козацької старшини.

Саме в таких умовах Київ знову стає головним центром суспільно-політичного і культурного руху.

Співвідношення соціальних сил у Києві було дещо інакшим, ніж у західноукраїнських містах. У Львові, Перемишлі, Рогатині братства православних міщан виступали не лише на захист православ'я, але й, деякою мірою, за обмеження впливів православної ієрархії.

У Наддніпрянщині не було достатніх підстав для поглиблення протистояння міщан з православним духовенством, позбавленим ієрархії після переходу в унію київського митрополита і більшості єпископів. Боротьба за втрачені права православної церкви вимагала саме відновлення православної ієрархії, а для цього була необхідна підтримка православних шляхтичів і козацької старшини. З другого боку, духовенство мусило рахуватись зі зростанням ваги світських людей не лише в суспільному й культурному житті, але й у церковному управлінні. Все це робило можливим згуртування православних шляхтичів, духовенства й міщан для спільних дій на користь традиційної церкви.

Своєрідний компроміс між різними соціальними угрупованнями виявлявся також і в діяльності братств.

Якщо багато братств Західної України були явно антиклерикальними становими об'єднаннями міщан, то міське Богоявленське братство у Києві засновано близько 1615 р. за активної підтримки не лише православної шляхти і козацької старшини, але й духовенства. Членами-засновниками цього братства стали вчені монахи Захарія Копистенський, Тарасій Земка, Іезикиїл Курцевич. Першим ректором братської школи був Йов Борецький. З розумінням ставився до просвітницької діяльності братства й архимандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький. Демонстративний вступ до Київського братства гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного "зо всім військом" мав на меті охоронити братство від можливих репресій.

Активізація суспільно-політичного руху супроводжувалась й поживленням культурного життя. Майже одночасно – близько 1615 р. – у Києві засновано братство, братську школу та лаврську друкарню.

Але дослідники історії друкарства мають версію про заснування друкарні ще раніше. Так, у 1784 р. Лавра твердила у листі до київського губернатора, що друкарню вона отримала ще у 1531 р. від князя Костянтина Івановича Острозького. У відповіді митрополита Самуїла Миславського на запит синоду (1792 р.), а також у складеному тим же митрополитом "Короткому історичному описі Києво-Печерської лаври" і у "Топографічному описі київського намісництва" (1787 р.) також стверджувалося,

що Костянтин князь Острозький у 1531 р. "подарил из острожской типографии буквы и все орудия к типографскому делу принадлежащие, а в 1533 году началось в оной лавре печатание книг". Коли ж остаточно доведено, що і в самому Острозі друкарня виникла не за Костянтина Івановича Острозького (близько 1460 – 1530), а за його сина Костянтина-Василя Костянтиновича (1527 – 1608), то й виникнення лаврського друкарства почали пов'язувати з іменем К.-В. Острозького. Як доказ наводилося застосування в деяких ранніх київських виданнях острозького шрифту. Проте при докладнішому розгляді виявилось, що цей шрифт, хоч і має спільні риси з острозьким, аж ніяк не тотожний з ним.

Найдавніші київські видання, що дійшли до нас, – Часослов (близько 1616 р.), віршований панегірик Олександра Митури "Візерунк цнот... Єлисея Плетенецького" (1618 р.), "Анфологіон" (1619 р.). Всі вони, а також проповідь Захарія Копистенського на похороні Плетенецького (1625 р.), чітко вказують, що друкарня заснована в той час, коли архимандритом Лаври був Єлисей Плетенецький, отже, після 1599 р. Зокрема, в панегірику Митури вказано, що Плетенецький "друкарню возродив, що була занедбана, пилом вкрилася з часів діянь Балабана", а в "Анфологіоні" – що друкарня заснована Федором Юрійовичем Балабаном.

Дійсно, ранні київські видання надруковані стрятинським шрифтом, і в них часто зустрічаються відбитки з дереворитних кліше, які раніше застосовувалися в стрятинській друкарні Балабанів. Купівля для Лаври обладнання стрятинської друкарні, ймовірно, стала можливою після того, як у 1613 р. Єлисеєві Плетенецькому вдалося повернути Лаврі володіння, привласнені раніше унійними митрополитами.

"Друкарський двір" Києво-Печерської лаври був спершу побудований з дерева. Устаткування зі Стрятина перевезено до Києва не пізніше 1615 р., оскільки на кінець наступного року в лаврській друкарні вже закінчили друкувати стрятинським шрифтом (10 рядків — 89 мм) Часослов. Деякі дослідники стверджують (П. Троцький, Ф. Титов), що куплена в Стрятині друкарня почала діяти в Києві вже близько 1606 р. Вважають, що саме Часослов 1616 р. був первістком київського книговидання.

Але 1616 р. – дата умовна: в жодному із збережених примірників Часослова немає титульного аркуша. Друга передмова закінчується вказівкою "Пис[ано] місяца декамврия 20 дня.., літа от р. Х.1616". Виходячи з цього, деякі бібліографи, вважали книгу надрукованою на початку 1617 р. Однак на прикладі інших київських видань першої половини XVII ст. мож-

на встановити, що передмови і післямови писалися й друкувалися, як правило, під кінець друкування тиражу книги. Ймовірно, друкування Часослова почалося в другій половині 1616 р. і завершилося в грудні.

У першій передмові до книги архимандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький вказував, що він вважав доцільним "предпослати книгу малу аки предитечу да управит путь болшим". Він обрав для друкування Часослов. Другу передмову (про склад, корисність та спосіб вживання Часослова) написав один з членів-засновників Київського братства Захарія Копистенський. Текст передмови свідчить про ерудицію автора, який покликається, зокрема, на Плутарха і Макробія. Дуже цікавою частиною книги є вміщені наприкінці "тропарі и кондаки росским святым" – Антонієві й Феодосієві Печерським, княгині Ользі, князям Володимирові, Борисові та Глібові, митрополитам київським Петрові та Олексієві. Поширення культу цих святих посилювало авторитет Києва і Києво-Печерської лаври.

Другим київським виданням був уже згадуваний віршований панегірик Олександра Митури "Візерунк цнот... Єлисея Плетенецького" (1618 р.). На відміну від попередньої, це була книжка не церковнослов'янською, а українською книжковою ("простою") мовою, в якій відчутний вплив народної лексики та фразеології. Автор підкреслював суспільно-корисну спрямованість діяльності Плетенецького, стійкого в своїх переконаннях, непідкупного і справедливого.

"Анфологійон", що вийшов у січні 1619 р., – перше велике за обсягом київське видання. У ньому 16 нумерованих і 1 648 нумерованих сторінок аркушевого формату. Основний текст надруковано спеціально замовленим для цієї книги дрібним шрифтом (10 рядків — 49 мм). На деяких сторінках вказано дати їхнього набору (с. 426 – 18 березня 1618 р., с. 450 – 1 квітня 1618 р., с. 597 – 23 червня 1618 р., с. 1004 – 2 січня 1619 р., с. 1048 – 11 січня), що дозволяє встановити темп роботи над книгою: 12 – 14,5 сторінок за тиждень. Таким чином, імовірно припустити, що друкування могло розпочатися у середині 1617 р.

"Анфологійон" багато прикрашений не лише численними заставками (121 відбитка з 28 дощок), кінцівками (50 відбиток з 11 дощок) та ініціалами, але й сюжетними ілюстраціями. За змістом "Анфологійон" – богослужбова книга (Мінея празнична). Однак і в цьому випадку на доборі служб позначився намір видавців використати культ місцевих святих, щоб підкреслити роль Києва в житті країни і всього православного світу.

До книги включено служби князям Володимирові, Борисові та Глібові, преп. Антонію і Феодосію Печерським, митрополитам Петрові і Олексію, св. ап. Андрієві (що йому, як відомо, літопис приписував передбачення майбутньої ролі Києва), популярним в Україні Параскеві-П'ятниці та Онуфрію, пророкові Єлисею та Євфимієві Великому – патронам Єлисея (в схимі Євфимія) Плетенецького. Основний текст "Анфологіона" звірив з грецьким оригіналом, а частково й переклав ректор братської школи Іван Борецький. Багато виправлень вніс найближчий помічник Плетенецького Захарія Копистенський. Редактором при друкуванні книги був Памво Беринда. Беринду запросили до Києва спеціально для роботи над "Анфологіоном". Незабаром Беринда перейшов у лаврську друкарню на постійну роботу. Вже у 1620 р. з його передмовою у Києві виходить "Номоканон". Оригіналом для нього послужив привезений з Афону церковнослов'янський рукопис з виразними південнослов'янськими рисами. Беринда додав до тексту примітки, покликання на джерела, вніс багато доповнень, зокрема, з праці Левенклавія "Jus graeco-romanum" (Франкфурт, 1596 р.). Про популярність "Номоканона" свідчать його рукописні копії, а також перевидання цієї книги – в Києві у 1624 і 1629 рр., у львівській друкарні єпископа Арсенія Желиборського у 1646 р.

На відміну від попередніх видань Лаври, "Книга о вірі єдиної, святої, соборної, апостольської церкви" не має вихідних даних, а її укладач і автор частини тексту Захарія Копистенський заховався під досить прозорим псевдонімом "ієромонах Азарія Х". Зі шрифту й орнаментики видно, що книжка надрукована лаврською друкарнею не раніше 1619 і не пізніше 1620 рр.

Видавці вирішили залишитися в тіні, оскільки статті збірника спрямовані не лише проти віровчення протестантів, але й проти догматики панівної в Речі Посполитій католицької церкви. Зокрема до книги увійшли два "Слова на латинов" Максима Грека в перекладі з церковнослов'янської на українську книжну мову. Київська друкарня видала обидва "Слова" також і окремим виданням церковнослов'янською мовою, ймовірно, між червнем і жовтнем 1620 р.

Окреме видання "Слова на латинов" Максима Грека було підготоване все тим же Копистенським. Також з його передмовою вийшло перше в Києві видання Службеника, датоване на титульній сторінці 14 жовтня 1620 р.

З видань початкового періоду Києво-Печерської друкарні чи не найбільшу увагу дослідників привертала "Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного гетмана войска... Запорізького. Зложонії през інока Касіяна Саковича ректора школ київських в брацтві. Мовленіє от єго спудеов на погребі того цного рицера...". Книга дуже цікава історико-побутовими подробицями, в ній на повний голос зазвучали патріотичні мотиви. Вперше в практиці кириличного друкарства тут з'являються цілком світські за змістом ілюстрації: портрет Сагайдачного на коні, штурм запорізьким флотом турецької фортеці в Криму Кафи (Феодосії).

Успіх перших видань дав змогу київській друкарні взятися за такі книги, які раніше здавалися не під силу українським видавцям, зокрема "Бесід Іоана Златоустого на діяння і послання апостольські". Вирішивши видати в Києві "Бесіди на чотирнадцять послань", Єлисей Плетенецький залучив до виправлення тексту, який свого часу переклав Кипріян з Острога, Лаврентія Зизанія. Протягом двох років він звіряв текст з найдосконалішим на той час текстом повним виданням творів Іоана Златоустого, яке було здійснене у 1612 р. в Ітоні (Англія) сером Генрі Севілом у закладі королівського друкаря Вільяма Нортонна. Остаточну підготовку тексту і нагляд за друкуванням було доручено Захарії Копистенському і Памвові Беринді, які працювали ще два роки.

Безпосередньо друкували книгу, як вказано в післямові, "мастер художества печатного" Тимофій Олександрович (Вербицький), "типографове" Стефан Беринда і Тимофій Петрович.

За рівнем текстологічного опрацювання тексту, поліграфічного виконання і художнього оформлення "Бесіди на чотирнадцять послань апостола Павла" стали справжнім "шедевром київської графіки, класичним утвором печерської ученої колегії". Ще досконалішим є наступне видання – "Бесіди Іоана Златоустого на діяння апостолів". У передмові вказано, що книгу переклав Гаврило Дорофійович. Однак, як згадувалося вище, "Бесіди на діяння" перекладені Гаврилом Дорофійовичем ще за життя Гедеона Балабана. Отже, для лаврської друкарні Гаврило Дорофійович лише звірив свій старий переклад з ітонським виданням 1612 р., – це й була, ймовірно, та "грецкая книга", яку київські видавці позичали з книгозбірні Львівського братства "на ісправленіє" обох томів "Бесід". Друкували книгу Стефан Беринда й Андрій Наумович. Прикрасили її герб князя Іллі Четвертинського і дещо різностильні гравюри-ілюстрації.

До серії публікацій творів візантійських богословів, крім двох томів "Бесід Іоана Златоустого", входить ще подібно оформлена книга "Андрея архієпископа Кесарія Каппадокійскія тлъкованіє на Апокаліпсис". Переклав її Лаврентій Кукіль-Зизаній, а Тарасій Земка перевірів переклад і включив до книги "Слово Єфрема Сирина на Преображеніє", "Слово Іоана Златоустого на П'ятидесятницю", а також "Каталог" (покажчик). Друкування велося під керівництвом Памва Беринди і було закінчене восени 1625 р. (присвята Григорієві Долмату підписана Захарією Копистенським 17 жовтня), але підготовка книги до видання почалася ще за життя Єлисея Плетенецького (помер 29 жовтня 1624 р.).

Пам'яті Плетенецького присвячувалися дві книги: "Казаньє...", виголошене Захарією Копистенським на похороні засновника друкарні (вийшло друком 17 лютого 1625 р.), і проповідь Копистенського 29 листопада 1625 р. з нагоди річниці смерті Єлисея Плетенецького. В "Казаньї..." Копистенський ще раз підтверджує заслуги Плетенецького як фундатора книговидавання в Києві.

І в похилому віці Єлисей Плетенецький продовжував займатися справами друкарні, незадовго до своєї смерті подбав про влаштування папірні, щоб звільнити лаврську друкарню від необхідності завозити дорогий папір здалеку.

Збережені фрагменти листування Єлисея Плетенецького підтверджують нерідко висловлювану сучасниками думку про його провідну роль в організації книговидавання в Києві. Свого часу він кілька разів писав Беринді, вмовляючи його перейти до лаврської друкарні, він же забезпечував перекладачів потрібними текстами.

У багатьох лаврських виданнях вміщено герб Плетенецьких. "Клейнот їх милостей панов Плетенецьких" оспівується в панегіричних віршах Олександра Митури, "епіґрама на клейнот" Єлисея Плетенецького є у "Бесідах на 14 послань" 1623 р. Тому дослідники не сумнівалися, що засновник київської друкарні походив зі шляхетської родини. Проте, як видно з виявлених недавно документів, Єлисей належав до міщанського стану. Його батько Хома, родом з м. Рогатина, був у Львові дяком Успенської церкви – тієї самої, при якій діяло братство, друкарня і школа. Іван (чернече ім'я Єлисей, в схимі Євфимій) Плетенецький у молодості жив у Львові; пізніше підтримував зв'язки з князем К.-В. Острозьким, при сприянні якого родина Плетенецького отримала шляхетство. Отже, є всі підстави припускати, що Єлисей Плетенецький був добре обізнаний з діяль-

ністю друкарень Івана Федорова, князя К. Острозького і Львівського братства. По суті, Плетенецького можна вважати поєднуючою ланкою між друкарнями, заснованими Іваном Федоровим, і київською. Більшість його найближчих співробітників також були пов'язані з львівсько-острозьким культурним середовищем.

Цілком природно, що після смерті Плетенецького архимандритом лаври став книжник, який найактивніше йому допомагав, – Захарія Копистенський. Головними помічниками в керівництві друкарнею і далі залишалися Памво Беринда і Тарасій Земка. Продовжував співпрацювати з друкарнею також Лаврентій Зизаній, який постійно жив у Корці на Волині. Зизаній підготував для київської друкарні "Великий Катехизис" (його не наважилися видати в умовах погіршення політичної атмосфери після антикатолицького виступу 1623 р. у Вітебську), а також продовжував "коригувати" біблійні книги для нового видання.

Природно, що богослужбові тексти і молитовники лаврські видавці друкували церковнослов'янською мовою. Частковим винятком, проте дуже знаменним, була "Тріодь пісна" 1627 р.

"Тріодь пісна" виділялась і оформленням: це була найбагатше ілюстрована книга з усіх, що вийшли на Україні у першій половині XVII ст. (125 ілюстрацій з 84 дощок).

Восени 1627 р., вже після смерті Єлисея Плетенецького, закінчено друкування знаменитого "Лексикону славенороського" Памва Беринди, який протягом тривалого часу мав значний вплив на розвиток східнослов'янської лексикографії. Словник складався з двох частин: у першій подано переклад церковнослов'янських слів на українську "просту" мову, в другій зібрано пояснення особових та географічних назв з Біблії, а також термінів іншомовного походження. Цікаво, що саме в "Лексиконі", який гідно завершив тридцятирічну працю Беринди у сфері лексикографії, вчений вперше названий архитипографом. Таке звання монархи закріплювали за власниками друкарень, надаючи їм певні привілеї. Натомість Беринда одержав це звання від своїх колег на знак визнання ними його виняткових заслуг.

З видань, що вийшли під керівництвом Памва Беринди, слід назвати гравійовані аркуші та Святці 1628 – 1629 рр. – найдавнішу відому нам українську гравійовану книжку.

Памво Беринда, Лаврентій Зизаній, Гаврило Дорофійович та інші активні діячі першого періоду лаврського книговидання були так чи інак-

ше пов'язані з братствами. Перше лаврське видання – "Часослов" 1616 р. – мало на меті, як підкреслював Плетенецький в передмові, служити потребам Київської братської школи та інших шкіл. По суті, організація в Києві братства, братської школи та лаврської друкарні – заслуга однієї групи культурно-просвітніх діячів. Вони ж взяли найактивнішу участь у відновленні православної митрополії в Києві. Не випадково саме Йов (Іван) Борецький став з 1620 р. митрополитом, а Памво Беринда тоді ж одержав від єрусалимського патріарха Феофана почесне звання прото-сингела. Коли Беринда після надрукування восени 1624 р. "Бесід на діяння апостолів" повіз цю книжку в Москву, він мав з собою рекомендаційний лист Йова Борецького. Зберігся примірник "Бесід" з автографом Йова Борецького – записом про пожертву книг "монастиру Михайловскому церкви Золотоверхое". Як зазначають дослідники, це дозволяє припустити, що і в той час митрополит Йов Борецький залишався причетним до справ лаврської друкарні.

На напрямі лаврського книговидання не могло не позначитись те, що новим архимандритом став представник православної знаті Петро Могила, людина високоосвічена, але самолюбна і владна. Він відразу ж почав називати лаврську друкарню "своєю". Показовим для поглядів Могили є поданий ним до друку власний переклад настанов Агапіта імператорові Юстиніанові. У цій компіляції з античних авторів, яка досить високо цінувалася гуманістами різних країн Європи, підкреслюється, що монарх може бути безпечним, якщо править згідно з волею народу. Твір був також співзвучний уявленню шляхти Речі Посполитої про монархію як виразницю інтересів "шляхетського народу". З другого боку, думки Агапіта сприймалися як натяк на те, що порушення прав православних підданих польського короля може призвести до загострення соціальних конфліктів, небезпечних також і з точки зору інтересів польсько-шляхетської держави – ідея досить популярна в тогочасній публіцистиці. Текст, в основному, перекладено за невідомим західним виданням грецького оригіналу, але враховано також два церковнослов'янські переклади, а для коментарів на полях – і латинський переклад. Надрукував книжку згадуваний вже Стефан Беринда, брат Памва.

У перші роки свого правління Лаврою Петро Могила мав значний вплив на видавничу діяльність і сам брав участь у літературній праці. Однак у той час йому доводилося рахуватись з митрополитом Йовом Борецьким і заслуженими керівниками друкарні Памвом Бериндою і Та-

расієм Земкою, який у ті роки висунувся на перше місце. До того ж Петро Могила мусив докласти багато зусиль, щоб зміцнити свої позиції архимандрита, і це обмежувало його можливості вникати у справи друкарні. За таких умов витворився своєрідний компроміс: діячі лаврського книговидання догоджають своєму новому керівнику панегіриками ("Імнологія", передмови до літургічних книг), а він, зі свого боку, не зазіхає на керівну роль Тарасія Земки в безпосередньому управлінні друкарнею. У таких великих виданнях, як "Служебник 1629 р." та "Тріодь цвітна" 1631 р., вміщуються, поряд з короткими передмовами-присвятами Петрові Могили, передмови до читачів Тарасія Земки.

Завдяки зусиллям колективу, який ще до приходу Петра Могили сформувався в лаврській друкарні, вона стала досить великим на той час видавничим підприємством. У ній вже помітні елементи мануфактурного розподілу праці. Про це свідчить згадуваний панегірик "Імнологія". У ньому вміщено вірші 12 працівників, які були – судячи з їх літературних творів – людьми освіченими. Загальне керівництво здійснювали Тарасій Земка та Памво Беринда. Допомогали їм Ісая та Артемій Половкович. Натан Зінькович був складальником, а Стефан Беринда "типографом", тобто майстром-складальником. Одночасно у Лаврі працювали "столпоправитель" (коректор) Дмитро Захарієвич, батирщики (прасарі, прасмайстри) Павло Макарієвич та Федот Кипрієвич, "писмолеатель" (словолитник) Леонтій Ієрусалимович, "ізообразителі" (художники) Парфеній Молковицький та Михайло Фойнацький. Були також і "різники" – гравери. Деякі дослідники вважають, що і сам Памво Беринда займався гравіюванням. Однак на гравюрах його монограма зустрічається лише разом з монограмою ЛМ (у Святцях і деяких з гравіюваних аркушів), в той час як остання виступає й окремо в низці книжкових ілюстрацій. Тому природніше припустити, що гравіювані аркуші і Святці створив майстер ЛМ на замовлення Памва Беринди, який був друкарем і видавцем. Можливо, монограміст ЛМ – це Леонтій-монах, який їздив у 1624 р. у Москву. Він – один з найталановитіших ілюстраторів київських видань. Одночасно для лаврської друкарні працювали й інші гравери, а також їхні менш кваліфіковані помічники, імена яких не відображені в джерелах. Керували друкарнею монахи Лаври, але до її персоналу входило і чимало людей світських, найманих працівників видавничого підприємства. З усього видно, що організаційна структура друкарні, докладніше відома з документів пізнішого часу, вироблена вже в перші десятиріччя її діяльності.

Таким чином, слід пам'ятати, що книговидання в Києві почалося порівняно пізно. Однак з перших же років своєї діяльності лаврська друкарня посіла найвизначніше місце серед видавничих осередків України як за кількістю книжок, так і за їх значенням. Як писав свого часу М. Грушевський, "організація книжної, літературної праці, що її було переведено в зв'язку з цією видавничою роботою протягом кільканадцяти літ, підняла Київ... на висоту культурного центру, яким він переставав бути вже з середини XIII віку".

4. Єпископські друкарні в Стратині та Крилосі

На початку XVII ст., коли Львівська братська друкарня не діяла, дві друкарні організував львівський єпископ Гедеон Балабан. За його власними словами, один з єпископських соборів доручив йому виправити текст Требника. Можливо, йшлося про постанову Берестейського собору 1591 р., який обговорював книговидання. Єпископ Гедеон відповідально поставився до цього доручення і зібрав багато рукописних Требників, в тому числі із-за кордону – з Молдавії, Волощини, Сербії. Після прийняття унії православним митрополитом київським Михайлом Рогозою александрійський патріарх Мелетій Пігас, який управляв у 1597 – 1599 рр. константинопольською патріархією, призначив Гедеона Балабана патріаршим екзархом. Сприяння братських діячів і допомогло Балабанові створити друкарню, до чого його заохочував також Мелетій Пігас. Для редакційно-видавничої підготовки патріарх Мелетій прислав найкращі, на його погляд, тексти Службника, Требника, Біблії. Головним помічником Гедеона Балабана у видавничій діяльності став його племінник Федір Юрійович Балабан. Він навчався в Італії, а коли повернувся на батьківщину, допомагав Памвові Беринді та іншим діячам культури.

2 січня 1602 р. було підписано угоду про примирення Гедеона Балабана з Львівським братством. Того ж місяця укладено контракт єпископа Гедеона з друкарем Симеоном Будзиною, згідно з яким той заснував друкарню у маєтку Федора Балабана у Стратині (біля м. Рогатин) і надрукував у ній "Харитонію" та інші книги.

"Харитонія" – це по-іншому "Поученіє єпископське новоставленному ієреєві". Повчання входило до складу Кормчої книги вже у 1282 р., а було перекладене з грецької мови ще раніше. На замовлення Гедеона Балабана Будзина надрукував і передав замовникові 1 100 примірників

книжечки, яку єпископ вручав священникам при обряді харотонії – посвяти в сан (раніше "поученіє" вручалось у вигляді рукопису-сувою). Будзині було передано для стрятинської друкарні обладнання, куплене Балабаном від львівського міщанина Анджея Мондровича. Крім того, Будзина замовив краківському ремісникові пунсони п'ятьох видів шрифту.

За первісною угодою власником друкарні був Будзина. Єпископ обіцяв платити йому по 300 золотих на рік і оплачувати харчування працівників друкарні, а ремісник-друкар "все те... мав повертати йому книгами і до того давати по 100 книг в рік". Однак друкареві довелося позичити в єпископа кілька сотень золотих, що дало Балабанові привід привласнити стрятинську друкарню і пунсони, замовлені Будзиною в Кракові. У взаєминах Балабана з Будзиною яскраво проявився антагонізм майстра, для якого джерелом заробітку була його праця, з єпископом-шляхтичем.

Конфлікт між Будзиною і Балабаном продовжувався приблизно з травня 1603 до січня 1604 р. Ймовірно, що Симеон Будзина почав друкувати Служебник, закінчений у січні 1604 р. Незабаром Будзина помер, а його колишні підмайстри за час з 22 липня 1605 р. до 19 вересня 1606 р. надрукували в Стрятині Требник. В обох книгах власником друкарні виступає Федір Юрійович Балабан. Він називає її "типографією моєю" також і в друкованому вкладному записі на примірнику Служебника, що був подарований монастиреві Спаса біля Старого Самбора.

У той же час в обох книгах вміщено герби Гедеона Балабана. Ймовірно, друкарня Будзини перейшла до Балабана Ф. Ю., оскільки він дав кошти для позик Будзині, за несплату яких той і втратив своє обладнання. Ставши власником друкарні і її безпосереднім керівником, Федір Балабан діяв у згоді зі своїм дядьком Гедеоном, який залишався головним видавцем.

Ще до закінчення судового процесу Гедеона Балабана з Будзиною, який спершу був власником або співвласником стрятинської друкарні, єпископ вирішив придбати ще одну, що стала б його повною власністю. Місце для неї було обрано в історичному центрі єпархії – селі Крилосі, важливому осередку культурного життя. 1 жовтня 1606 р., через 12 днів після виходу стрятинського Требника, в Крилоській друкарні закінчено Євангеліє Учительне – досить близьке до оригіналу перевидання заблудівського друку Івана Федорова та Петра Мстиславця. Три з чотирьох крилоських заставок скопійовані з федоровських, зате шрифти крилоського Євангелія нагадують шрифти братської друкарні, що дозволяє при-

пустити участь львівських майстрів в організації друкарства в Крилосі. Про співробітництво Балабана з братством при влаштуванні обох друкарень говорить і те, що в конфлікті Балабана з Будзиною посередниками між ними були керівники та члени братства. Їм на зберігання було передано пунсони – предмет суперечки, вони ж поручилися, що Будзина виконає свої зобов'язання. Спочатку Гедеон поскаржився, що братчики не віддають пунсонів, але більше скарг в архіві немає, отже, можна припустити, що сторони погодилися. І якщо друкарське обладнання Федора Балабана перейшло після смерті власника до його спадкоємців, то крилоське – до Львівського братства. Братчики ставилися доброзичливо до видавничої діяльності Балабанів. Це підтверджується участю діячів братства в редагуванні книг для балабанівських друкарень.

Очолював редакторську роботу книжник, який підписувався як "Феодор К". В післямові Требника вказано, що його "тщанієм" книга "іздорована і ісправлена", а інші літературні працівники не вказані. Дослідники ототожнюють його з колишнім вчителем Львівської братської школи росіянином Федором Касіяновичем.

Відомий Памво Беринда жив у Стрятині. Ймовірно, при стрятинській друкарні Беринда не тільки займався літературною працею, але й вдосконалив свою кваліфікацію в галузі друкарської техніки. З балабанівськими друкарнями пов'язаний ще один племінник Гедеона, унівський архимандрит Ісає Балабан (він, як вже згадувалося, купував устаткування для стрятинської друкарні, а після її закриття був причетний до острівського осередку). Досить ймовірним є і припущення про участь у "редакторській колегії" Гаврила Дорофійовича, Тарасія Земки.

Літературну працю в Стрятині міг вести і знайомий Памва Беринди, рогатинський пресвітер Петро – автор поетичної епітафії Григорієві Желиборському (надрукованої в збірнику "Лямент...", Львів, 1615). При виправленні текстів для стрятинських і крилоських друкарень використовувалися різноманітні старі слов'янські та грецькі списки, враховувалися також місцеві звичаї. Поряд з виправленням тексту книг заслугою стрятинсько-крилоського гуртка було вдосконалення мистецького оформлення видань. Декоративні форти (титульні рамки), в яких помітні впливи пізньоренесансної графіки, продовжували федоровські традиції в книжковому мистецтві. Їх дальший розвиток засвідчують не лише заставки в крилоському виданні, але й сміливіше застосування набірних прикрас – не тільки для обрамлення, але й для заставок. Серед складаних вилив-

них прикрас з'являється типовий для ренесансного орнаменту "дволистник". Вигравійовані на дереві заставки стрятинських видань спираються як на зразки місцевого рукописання, так і на досягнення стародрукової графіки, в тому числі західноєвропейської і південнослов'янської. Зокрема, для однієї заставки (з драконом в оточенні ренесансних рослинних мотивів) виявлено зразок у венеціанському виданні 1569 р. У клеймах заставок стрятинського Требника розміщені фігурні гравюрки з досить реалістичним зображенням на сюжети празничних ікон або з обрядово-побутовими сценами.

Особливо привабливі в стрятинських виданнях ініціали. Літери, накресленням близькі до антикви і пізніших "цивільних" шрифтів, розміщено на тлі рослинного орнаменту із зображенням людей і тварин – деякі з них використовують сюжети з античної міфології, але інші мають християнське тлумачення. Нам відомий примірник, в якому тло ініціалів закреслено: світський або напівсвітський характер зображень не сподобався якомусь консервативно настроєному читачеві. В цілому, однак, нетрадиційність не завадила ініціалам такого типу істотно вплинути на оформлення наступних друкованих видань. Прийнялися в кириличній книзі і вперше застосовані у стрятинських друках кінцівки типу маскаронів (їх прототипи виявлено у виданнях друкарень Антверпена, Нюрнберга, Кракова та інших міст) та "арабескових ромбів", характерних для ренесансної книжкової графіки багатьох країн.

Цілосторінкові гравюри "Службника" (Іоан Златоустий, Василій Великий, Григорій Двоєслов) і Євангелія Учительного (Калліст) мають спільні риси як з іконописанням, так і з ренесансною друкованою графікою. На кожній з них зображено постать у спокійній фронтальній позі, біля ніг якої – квіти.

Орнаментика крилоського видання традиційніша, ніж стрятинських, зате в крилоському "Учительному Євангелії" 1606 р. вперше в практиці українського друкарства застосовано фігурні сюжетні гравюри-ілюстрації, вмонтовані в текст. Їх у книзі три: дві на тему про блудного сина (спрощені копії гравюр Альбрехта Дюрера та Ганса Зебальда Бегама), третя – "митар і фарисей" (прототип її виявлено у виданні 1596 р. краківської друкарні Анджея Пйотрковчика). Крилоські ілюстрації, як і стрятинські орнаментальні прикраси, не механічно скопійовані, а перероблені, завдяки чому краще узгоджуються з елементами оформлення, типовими саме для кириличної книги. Дослідники відзначають "життєрадісну деко-

ративність" стрятинської орнаментики, що перегукується із зразками народного мистецтва. Копії стрятинських і крилоських гравюр є не лише в українських виданнях, але й у книгах білоруських та волоських друкарень. Стрятинське зображення Василя Великого й одна з крилоських заставок послужили пізніше зразком для московських граверів.

У науковій літературі висловлювалася думка про оформлення видань балабанівських друкарень Памвом Бериндою. Визнаючи можливість впливу Беринди на мистецьке вирішення стрятинських книг, дослідники все ж не бачать надійних підтверджень того, що він був і гравером.

Необхідно звернути увагу, що Стрятинсько-крилоський видавничий гурток планував випустити книги "єдина по друзій", в тому числі твори "вчителів церковних" і книги "іними язиками і писанії" (іншими мовами і шрифтами). Готувалися до друку Псалтир, твори Іоана Златоустого, "словенська Біблія ісправленняя".

Для видання "Євангелія" вже було виготовлено аркушеві гравюри із зображеннями євангелістів, скопійовані з видання Петра Мстиславця 1575 р. Можливо, готувалася до друку Кормча книга, виправлення якої у 1604 р. закінчив ієрей Люблінської братської церкви Василій.

Таким чином, редакційно-видавнича підготовка велася з великим розмахом, однак до смерті Федора (1606 р.) і Гедеона (1607 р.) Балабанів вдалося видати лише частину запланованих видань. Брат Балабана Ф.Ю. Олександр розрахувався з Памвом Бериндою, ймовірно, і з іншими книжниками та друкарями, однак видавничу діяльність не продовжив ні він, ні новий львівський єпископ Ієремія Тисаровський. Більшість працівників обох друкарень роз'їхалися до різних міст, хоча в Крилосі та Стрятині залишилися книгозбірні, тривало далі й книгописання (зберігся цікавий Збірник, переписаний Василем Демковичем у Стрятині у 1618 р.).

За визначенням І. Франка, стрятинські та крилоські видання – "видатні пам'ятки писемності" свого часу. Значення обох балабанівських друкарень полягає в тому, що їх працівники продовжили традицію вдумливої текстологічної підготовки видань, урізноманітнили оформлення української друкованої книги, сприяли орієнтації на кращі зразки тогочасного книжкового мистецтва.

5. Початок друкування латинським шрифтом

Студентам слід звернути увагу, що перші в Україні латиномовні і польськомовні видання пов'язані з перебуванням у Львові у травні-вересні 1578 р. польського короля Стефана Баторія. Разом з його свитою в місто прибула заснована раніше так звана похідна друкарня при королівській канцелярії – філія краківської друкарні Миколи Шарфенберґа. Майстром у ній працював Валерій Лапка (Лапчинський).

Надрукування у Львові книжок похідною друкарнею було випадковим, воно не пов'язане з місцевими літературно-науковими колами.

Тісніші зв'язки зі Львовом встановив польський юрист Павло Щербіц, який обіймав у 1577 – 1582 рр. посаду львівського міського синдика. Одержавши від короля привілей на видання своїх юридичних праць, він випустив у 1581 р. у власній друкарні з вказівкою на Львів як місце видання книги "Jus municipale" та "Speculum Saxonum", перекладені з німецької та латинської мов, і кодекси міського права. У виданнях Щербіца вжито ініціали з друкарні Лапки та обрамлення титульних аркушів з краківської друкарні Янушовського, куди вони перейшли з друкарні Вістора. Дослідники висловлюють припущення, що для друкування книжки використовувався верстат Івана Федорова, що лишався тоді у заставі в лихварів.

У 1578 – 1585 рр. у Львові видавав книжки Матвій Ґарволін (Ґарвольчик). Три львівські видання Ґарволіна, які дійшли до нас, позначені 1592 р.: два латинські панегірики Шимона Шимоновича до весіль короля Сигізмунда III і коронного канцлера Яна Замойського та підручник латинської граматики Урсина (Бера). На звороті титульного аркуша граматики друкар вмістив виклад одержаного ним 6 січня 1591 р. привілею, що забороняв будь-кому передрук чи продаж його видань протягом десяти років. До книжки увійшов також трактат Яна Кохановського про польську орфографію, але він був надрукований з помилками, спричиненими поганою коректурою або відсутністю потрібних шрифтів.

У листопаді 1592 р. Ґарволін помер, а його друкарню набув Матвій Бернат з Ґоттесберґа в Сілезії. Вже наступного року він випустив у світ три книжки: це латиномовні "Акти і конституції Львівського дієцезіального собору", підготований Ієремією Войновським польський переклад середньовічного життєпису Ганнібала, приписуваного Плутархові, та панегірик Шимона Шимоновича з нагоди весілля Адама-Ґієроніма Сенявського – перший значний польський вірш поета.

У 1598 р. він опублікував переказ "Іліади", складений Криштофом Вольтазієм, а у 1599 р. – п'ять книг загальним обсягом 68,5 аркушів. Серед них польський буквар, укладена Антоніном з Перемишля добірка документів про створення в Україні окремої "руської" провінції домініканського ордену і збірник віршів Адама Чагровського, який виділявся своїм змістом та оформленням. Надрукована тут "Дума українна" – один з найцікавіших творів на українську тематику в старій польській поезії. Зразком для автора послужив вірш угорського поета Балінта Балаші.

У 1593 р була заснована великим коронним канцлером Речі Посполитої, гетьманом коронним Яном Замойським друкарня при Замойській академії. У фундаційному акті підкреслювалася мета закладу – поширювати освіту й громадянське виховання "на руських землях". Академія діяла на крайньому заході української етнічної території, біля західної межі Руського воєводства – одного з семи українських воєводств Речі Посполитої. Серед учнів було багато українців, деякі з них пізніше стали визначними церковними й освітніми діячами.

Перша спроба заснувати при академії друкарню датується 1593 р., але інтенсивну працю вона розпочала тільки у 1597 р. під керівництвом здібного друкаря Марціна Ленського. Час розквіту друкарні припадав на перші роки її існування, коли тут видавалися твори старогрецьких і латинських авторів, філологічні, юридичні та історичні пам'ятки. Володимирський унійний єпископ грецького обряду Йоаким Мороховський видрукував у Замості свої польськомовні праці – переклад з грецької Життя св. Ігнатія, патріарха константинопольського (1623) і Реляцію про вбивство Йосафата Кунцевича (1624). З третього десятиріччя XVII ст. на провідне місце висуваються панегірики, написані професорами й студентами академії.

Потребує подальшого вивчення питання про зв'язки з українськими землями лащівської й, особливо, замойської друкарень. У Замості друкувалися, в числі інших, і книги, тематично пов'язані з Україною. В 1643 – 1644 рр. друкарем замойської друкарні був Максим Савич. Українських і білоруських майстрів нерідко залучали до організації польських друкарень і раніше. В 1598 р. Василь Малахвійович надрукував польську книгу у Вільнюсі в друкарні кальвініста Мельхіора Петкявічюса (Петкевича). Коли ж у 1608 р. була відкрита кальвіністська друкарня при школі в Панівцях (Поділля), керівником її став Вавжинець (Лаврентій) Малахович. Покровителем панівецької школи і друкарні був брацлавський воєвода Ян Потоцький. Крім одного панегірика, решта сім панівецьких видань – анти-

католицькі твори Яна Зигровіуса (п'ять книг), Я. Хоцимовського, П. Гільовського. У панегірику Малахович назвав себе друкарем Потоцького, а у відверто антикатолицьких виданнях вказано лише друкаря. Серед таких книг виділяється "Рароротре" Зигровіуса – один з найгостріших протипанських памфлетів, виданих в Речі Посполитій. Цей трактат (лютий 1611 р.) став не лише останнім панівецьким виданням, але й останнім протестантським твором, надрукованим в Україні в XVII ст.

Після смерті Яна Потоцького у квітні 1611 р. Панівці перейшли у власність його племінника – католика. Існують пізні неперевірені твердження, що єзуїти, які прибули з Кам'янця, наказали своїм студентам спалити книги "єретичної" друкарні. Малаховичу довелося залишити Панівці. Незабаром після того він знайшов собі працю у Львові. Тут у 1615 р. надрукував латинською мовою весільний панегірик, а також замовлене львівським католицьким архиєпископом видання "Листа до синів" Яна Остророга. Малахович – білорус або українець, до того ж прибічник реформації. Католицькі церковні кола спершу були змушені користуватись його послугами, однак незабаром підшукали друкаря-католика Криштофа Вольбрама, який раніше працював у Вільнюсі. Зі вказівкою про надрукування Вольбрамом у Львові 1615 р. вийшло два панегірики: "Χριστούργιον" – у зв'язку з поверненням з-за кордону князя Костянтина Олександровича Острозького, і "Vota, fausta omnia..." новому львівському католицькому архиєпископові Янові Анджею Прухніцькому. В останньому, крім латиномовних віршів, було надруковано грецьку "епіграму" на герб, вірш Микити Мелешка церковнослов'янською мовою. Вольбрамові слід приписати і надрукування віршів студентів луцького колегіуму, складених до похорону Миколи Христофора Радивиля (Threnodiae...) і виданих у 1615 р. без вказівки на друкарню. Всі три книжки прикрашено відбитками гербів – гравюрами на міді. Це перші в друкарстві України випадки застосування металографію.

З діяльністю Малаховича і Вольбрама у Львові пов'язана спроба єзуїтів заснувати першу в Україні монастирську друкарню і використати друковане слово для контрреформаційної діяльності. Ще у 1608 р. у Львові було відкрито єзуїтський колегіум, подібний до аналогічних закладів у багатьох країнах. Близько 1614 р. вдова магната Прокопа Сенявського Ельжбета придбала для львівських єзуїтів друкарню за 1 000 золотих. Її матеріали виявлені у виданнях львівських єзуїтів 1645 – 1722 рр. Знайомство з виданнями, що вийшли у Львові у 1615 р. з іменами друкарів Малаховича і Вольбрама, показало, що у всіх них застосовувалися шрифти і орнаменти, які з 1642 р. виступають у виданнях єзуїтської друкарні.

З чотирьох виданих у Львові 1615 р. панегіриків магнатам три складені від імені учнів єзуїтських колегіумів – Львівського, Ярославського, Луцького. Таким чином, зв'язок Малаховича і Вольбрама з колегіумами безсумнівний, причому від одного з них (львівського) друкарі одержали в користування друкарське обладнання або його частину. На титульних аркушах Малахович і Вольбрам не названі власниками друкарень, вони були не цілком самостійними друкарями-видавцями, але й не найманими працівниками. Очевидно, частина друкарського обладнання належала майстрам, і вони зберегли якусь частку самостійності, приймали окремі замовлення для власного заробітку. Не виключено, що шрифти, які належали львівському єзуїтському колегіумові, надавалися друкарям як оплата за виконання замовлень колегіуму.

Після припинення договірних відносин з Малаховичем і Вольбрамом львівські єзуїти стали замовляти книги іншим майстрам – власникам друкарень, однак вже не надавали їм своїх шрифтів.

Короткочасний, але досить цікавий епізод – видання латинських і польськомовних книг у містечку Добромилі – маєтку Яна Щенсного Гербурта. По батькові він походив з полонізованого німецького роду, по матері – із західноукраїнської родини Дрогоївських. Залишаючись католиком, вважав себе "русином", виступав проти посилення впливів єзуїтів, не схвалював ополячування українського населення.

У 1601 р. у Львові вийшло сім невеликих книг без вказівок на друкарню, в 1602 р. – ще одне таке видання. Оскільки історикам відомий пізніший акт продажу друкарні міщанином Анджеєм Мондровичем Ісаї Балабану, був зроблений висновок, що всі видання без вказівки на друкарню випущені Мондровичем, який купив друкарське обладнання від Желяза.

Анджей Мондрович був одним із керівників боротьби середніх міських верств проти зловживань патриціанської ради міста. Але, коли поспільство добилося включення Мондровича до ради, він перейшов на бік патриціату. Як вказують польські дослідники, характер продукції друкарні засвідчує, що її придбали з комерційною метою, а не для перетворення в осередок культури і освіти.

Не одержавши очікуваних прибутків, Мондрович продав друкарню Балабанам (у 1602 – на початку 1603 рр.).

З 1602 до 1614 р. у Львові не вийшло жодної книги латинським шрифтом. Постійне польсько-латинське книговидання відновилося тут тільки з 1626 р. Як вказують відомі дослідники історії друкарства, польські

друкарні не мали у Львові передумов для активної діяльності, тому спроби перетворити Львів у центр польського книговидання виявилися невдалими.

Таким чином, наприкінці XVI – на початку XVII ст. польсько-латинське друкарство в Україні залишалося порівняно малопотужним, однак тематика його була різноманітна і, здебільшого, світська. Починаючи з кінця другого десятиріччя XVII ст. становище змінюється. Постійно діючі польські друкарні (в тому числі Шеліґи після його від'їзду в 1617 р. з Добромиля, єзуїтського колегіуму з 1642 р.) спеціалізуються на виданні літератури для католицької церкви. У той же час православні українські й білоруські автори дедалі частіше використовували польську й латинську мови для полеміки з католиками й протестантами.

Польськомовна творчість не завжди свідчила про втрату національної самосвідомості українськими авторами і видавцями, оскільки для тієї доби характерне вживання як писемно-літературної не своєї, а чужої мови. Це явище, пов'язане з бажанням панівної еліти протиставити себе загальній суспільства, захоплювало й ті прошарки суспільної верхівки, які виступали проти національно-релігійного пригноблення свого народу.

Білоруські й українські автори свої публіцистичні твори польською мовою видавали найчастіше у Вільнюсі та Кракові. У Кракові друкувалося також чимало книжок польських авторів, присвячених українській тематиці.

На українських землях на кінець другого десятиліття XVII ст. залишилася одна польсько-латинська друкарня, що належала Янові Шелізі. Шеліґа надрукував у Львові три релігійно-моралістичні твори Леополіти загальним обсягом 104 друковані аркуші. Друкар опинився в такій залежності від Леополіти, що після його переїзду до Явороваї – маленького містечка на Львівщині – сам Шеліґа перебрався туди ж. Друкарня розмістилася, як зазначалося в її виданнях, на Яворівському передмісті при костьолі св. Миколая. В Яворові протягом 1618 – 1619 рр. вийшло вісім книжок обсягом понад 160 друкованих аркушів, з них 149 аркушів – твори Леополіти. Найцікавіше для нас яворівське видання – "Трагедія, або Зображення смерті Йоана Хрестителя", яку написав Якуб Ґаватович польською мовою, додавши дві українські інтермедії, що виконувалися разом з п'єсою в 1619 р. на ринку в Кам'янці Струмиловій. Останнім часом пе-

реважає думка, що "Трагедію" й інтермедії написали різні особи. Інтермедії, які надрукував Шеліґа, важливі не лише тим, що це перші в Україні драматичні твори народнорозмовною мовою, але й тому, що вони за своїм художнім рівнем виділяються серед інших пам'яток драматургії того часу.

З Яворова Шеліґа повернувся до Львова, але пошесть, що тут почалася, змусила майстра переїхати до торговельного міста Ярослава (у західній частині Руського воєводства), де він протягом 1621 – 1626 рр. видрукував 25 книжок, з них тільки три світські. Зокрема в 1622 р. вийшла поема Яна Бояновського про участь Миколая Сенявського в хотинській кампанії польського війська і запорізьких козаків проти турків у 1621 р. У 1626 р. видано збірник зразків весільних та похоронних промов і проповідей, що його уклав польською мовою Касіян Сакович. Над цим твором Сакович працював ще тоді, коли був ректором Київської братської школи.

У час перебування в Ярославі Шеліґа відбив перший відомий дослідникам друкований екслібрис на землях Речі Посполитої – наліпку для книжок письменника і гравера Мартина Бароніуса (Баранського). Однак у Ярославі було важко здобувати замовлення, до того ж умови для праці погіршилися після пожежі міста в 1625 р. Це змусило Шеліґу втретє, тепер вже остаточно, переїхати до Львова. Тут він працював від 1626 р. до своєї смерті у 1637 р.

Аналіз тематики друків засвідчує, що Шеліґа рідко виступав з виданнями, які можна приписати його ініціативі. Власними виданнями друкаря можна визнати серію астрологічних календарів-прогнозів, які складав для "Львівського меридіану" Л. Свічкович-Смялецький, і передруки популярних у шляхетському середовищі публіцистичних трактатів латинською мовою: "Apcalypsis" псевдо-Ожеховського (Соліковського Я. Д.) і "Fidelis subditus" С. Ожеховського. Можливо, за свій кошт друкар передрукував у 1628 р. книжку Доменіко Ґравіні "Vox turturis" за виданням, що вийшло в Неаполі в 1625 р.

Хоча у Львові Шеліґа вживав титул друкаря архієпископа, замовлення останнього становили незначну частку видань. Основним джерелом заробітку стало виконання друків для авторів, які бажали власним накладом опублікувати свої твори. Наступ контрреформації, зміцнення позицій католицької церкви негайно відобразилися на тематиці друків. Якщо в Добромилі книжки на релігійні теми становили менше 3 % обсягу

продукції друкарні, то в 1618 – 1636 рр. релігійна (моралізаторська та полемічна) література перевищили 68 % загального обсягу видань Шеліґи, понад 10 % обсягу зайняли панегірики (за кількістю видань – близько 27 %).

Тематичний характер видавничої продукції Шеліґи визначався колом замовників. Для 66 друків, виданих протягом 1618 – 1636 рр. у Яворові та Львові, вдалося встановити соціальне становище авторів. Виявилося, що 31 книжка – твори представників католицького духовенства (в тому числі 24 написані ченцями, 14 з них – домініканцями, по 3 книжки – францісканцями, єзуїтами і василіянами). Далі 5 книжок – авторів-шляхтичів і 15– авторів-міщан. Твори останніх (в тому числі 7 панегіриків) невеликі за обсягом і становлять менше 7 % загального обсягу видань Шеліґи. Небагато авторів, пов'язаних зі школою: згадуваний Свічкович-Смялецький, ректор кафедральної школи М. Глембоцький (панегірик архієпископові Є. Замойському, 1626) та Іван Сакович (тези диспуту "Про всесвіт і його частини", 1629), учень кафедральної школи С. Кучковський (весільний панегірик К. Шольцу, 1636).

Таким чином, католицькі навчальні заклади у Львові не мали істотного впливу на характер видавничої продукції єдиної в Україні в ті роки латинсько-польської друкарні. Більшість панегіриків, які видав Шеліґа, малозмістовні. Серед винятків – вірші на честь вільних наук, присвячені десятилітньому тоді князеві Самійлові Карловичу Корецькому, який "вступав на сходи навчання". По віршу приділено тут кожній із муз, головною поміж якими автор вважає Уранію – покровительку логіки, фізики, астрономії й інших наук. Панегірик наводить цікаві подробиці про "комедії..., де буває з убогого пан, і з пана убогий", що їх грають у містах, викладає своє розуміння завдань історичної розповіді.

Серед нечисленних у Я. Шеліґи наукових видань варто згадати "Maniplus aristaram logicalium" І. Могильницького (1629) і медичний коментар до творів Сенеки (1627), складений львівським лікарем Еразмом Сикстом. Шляхтич В. Мадаліньський замовив Шелізі "Інвентар коронних конституцій" – перелік постанов сейму за 1550 – 1628 рр. і поетичний твір про воєнні події в Пруссії "Rewolucya wojen pruskich". За ці роботи автор не розрахувався з друкарем, який своїм спадкоємцям заповів і борг Мадаліньського.

На кошти автора надруковано поему Яна Доброцького (невідому донедавна дослідникам) про Білоцерківську битву польського війська і запорізьких козаків з татарами 7 жовтня 1626 р.

У Перемишльському архіві дослідники виявили заповіт шляхтича-поета Христофора Порадовського, з якого випливає, що на його замовлення Шеліґа надрукував книжку "De methodis", причому 200 примірників мало належати авторові, а 500 – залишались друкареві як винагорода.

Головним постачальником поетичних творів для друкарні був Каспер Твардовський. Еволюція його творчості досить типова. Почавши з любовної лірики, поет накликав на себе репресії єпископа М. Шишковського (укладача польської версії індексу заборонених книг) і перейшов на релігійну тематику. Кілька творів другого періоду творчості К. Твардовського Шеліґа надрукував у 1630 – 1631 рр. У деяких є цікаві для історії факти, наприклад, у новорічних віршах "Geś św. Marcina" (близько 1630 р.) вміщені згадка про голод і епідемії у Львові та заклик до "сенату" міста викоринити "смертельні бунти, розбрат".

Серед книжок українських авторів слід назвати "Апологію" Мелетія Смотрицького (1628), яка вийшла, коли автор ще залишався православним єпископом. Після того як єпископський собор у Києві засудив цю книжку, Смотрицький, остаточно відійшовши від православ'я, надрукував в Шеліґи твори з виправданням своєї позиції "Protestacja" (1628) і "Exethesis" (1629). Гостро ворожою щодо православних була брошура єзуїта Томаша Ельзановського "Niewiara schyzmatykw polskich" (1631).

Порівняно добре оздоблена дереворитами написана Я. Скробішевським збірка життєписів львівських католицьких архиєпископів ("Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium", 1628). У цілому, рівень релігійно-моралізаторської та полемічної літератури, що виходила в Шеліґи, не був високим. Публіцистика на світські теми репрезентувала здебільшого погляди шляхти і католицького духовенства. Показовою є брошура ксьондза Зигмунта Коморовського, який доводив, що принцип "золотої вольності" вимагає заборони некатолицьких віровизнань.

Отже, друкар-підприємець Шеліґа в умовах посилення позицій католицької церкви надав друкарню, передусім, у її розпорядження. Однак і така орієнтація не привела підприємство до розквіту. Найінтенсивніше воно працювало в 1628 – 1630 рр., коли за три роки побачило світ щонайменше 28 видань обсягом близько 300 аркушів. Але майже відразу після того настав період занепаду: за п'ятиріччя 1631 – 1635 рр. вийшло 14 книжок загальним обсягом 53,5 аркушів, в середньому 10,7 аркушів на рік. За весь 1636 р. Шеліґа випустив тільки панегірик С. Кучковського обсягом 2 аркуші ймовірно, це пояснюється хворобою Шеліґи. 7 лютого 1637 р. він склав заповіт і невдовзі помер. Друкарню "з усім, що до неї

відноситься, – пресами, гербами і фігурами" майстер заповідав шпита-
леві львівського костьола св. Лазаря.

У цілому, українські книжки світського змісту (публіцистика, пов'язана з релігійно-національною боротьбою, панегірики) деякими істо-
тними рисами явно тяжіють до західних видань, зокрема польських. Слід
відзначити порівняно скромне оформлення титульних сторінок більшості
видань, обрамлення сторінок лініями або набірним виливним орнамен-
том, способи пагінації, наявність приміток і покажчиків тощо. У той же час
багато ілюстровані деякі панегірики, в яких емблемний характер мають
графічні композиції як геральдичні, так і пов'язані з символікою тексту.

Зафіксовано випадки копіювання в польських і латиномовних книж-
ках окремих художніх елементів українських видань – заставок, рідше
набірних виливних оздоб. Мистецьке оформлення деяких польськомов-
них книжок, як і те, що українські друкарі виконували замовлення польсь-
ких видавців, – свідчення того, що польсько-українські зв'язки в галузі
друкарства не були односторонніми.

Контрольні запитання

1. Хто входив до складу Острозького гуртка?
2. Яку роль відіграли видання Острозького гуртка?
3. Розкрийте внесок православних братств у розвиток книгодруку-
вання.
4. Як відбувалось редагування й видання книг у Львові?
5. Розкрийте роль Г. Балабана в організації друкарської справи.
6. Охарактеризуйте діяльність друкарень у Стрятині і Крилосі.
7. Коли й де розпочинається книгодрукування у Києві?
8. Визначте роль Лаври як провідного українського видавця.
9. Як змінився напрям книговидання після призначення Петра Мо-
гили архімандритом?
10. Назвіть видання Лаврської друкарні.
11. Що вам відомо про польськомовне та латинське друкарство на
землях України?
12. Чому українські друкарні почали працювати з латинським шриф-
том?

Рекомендована література

Бойко А. До історії Лаврських друкарень / А. Бойко // Видавнича галузь і кадри: досягнення, проблеми, перспективи : науково-практичний збірник. – Львів, 2002. – С. 262–267.

Друкарське устаткування : підручник / Я. І. Чехман, В. Т. Сенкус, В. П. Дідич, В. О. Босак. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2005. – 468 с.

Дурняк Б. В. Видавничо-поліграфічна галузь України: стан, проблеми, тенденції. Статистично-графічний огляд : монографія / Б. В. Дурняк, А. М. Штангрет, О. В. Мельников. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2006. – 274 с.

Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. / Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства, 2002. – 518 с.

Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636) / І. З. Мицько ; відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.

Овчінников В. Історія книги: Еволюція книжкової структури : навч. посібн. / В. Овчінников. – Львів : Світ, 2005. – 420 с.

Огінеко І. І. Історія українського друкарства / І. І. Огінеко ; упоряд. М. С. Тимошик. – К. : Либідь, 1994. – 448 с.

Парійська Л. Віковий ювілей школи друкарської справи в Києві / Л. Парійська // Друкарство. – 2004. – № 1. – С. 76–79.

Степовик Д. Скарби золотого віку Лаврської друкарні / Д. Степовик // Друкарство. – 2002. – № 1. – С. 16–17.

Тимошик М. С. Її величність книга: історія видавничої справи Київського університету. 1834 – 1999 / М. С. Тимошик. – К. : Науково-видавничий центр "Наша культура і наука", 1999. – 308 с.

Тимошик М. С. Раннє українське друкарство (XV – XVII століття) : текст лекції для студентів Інституту журналістики з курсу "Історія видавничої справи" / М. С. Тимошик. – К. : Інститут журналістики, 2002. – 33 с.

Тимошик М. С. Українські друкарі та їхня роль у ствердженні вітчизняної школи редагування та видавничої справи : текст лекції для студентів Інституту журналістики з курсу "Історія видавничої справи" / М. С. Тимошик. – К. : Інститут журналістики, 2002. – 23 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**Методичні рекомендації
до семінарських занять
з навчальної дисципліни
"ІСТОРІЯ УКРАЇНИ"**

**для студентів напряму підготовки 6.051501
"Видавничо-поліграфічна справа"
всіх форм навчання**

Укладач **Добрунова Людмила Едуардівна**

Відповідальна за випуск **Черемська О. С.**

Редактор **Семенова І. М.**

Коректор **Бриль В. О.**

План 2012 р. Поз. № 113.

Підп. до друку Формат 60 × 90 1/16. Папір MultiCopy. Друк Riso.

Ум.-друк. арк. 2,5. Обл.-вид. арк. 3,13. Тираж прим. Зам. №

Видавець і виготівник — видавництво ХНЕУ, 61001, м. Харків, пр. Леніна, 9а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи

Дк № 481 від 13.06.2001 р.